

ATTENBOROUGH GANDHIJA

Boldog, boldogtalan: a ragszkodás szava.
A szentségben ez a kategória megszűnik.

Németh László

Könyörtelen tisztaságú filmben idézi meg Richard Attenborough Gandhit. A világ egy részét – Indiát – kitágítja, érzékenyen egyetemessé teszi, felmutatja benne az általánost, ami korunkra kétségbeejtővé vált: erőszakot, nemzeti indulatot, hit nélküli hitek fanatizmusát. Mindazt, amivel Gandhi megpróbált szembeszállni. A történelem részévé lett embert szembebesíti történelmünkkel: jelenünkkel, múltunkkal. Hangvétele kezdetben hasonlatos *Romain Rolland* Gandhi-könyvééhez, amely az első rácsodálkozás volt India Nagy Lelkére, Bapura.

Attenborough ugyanúgy azonosul későbbi hőisével, akár *Németh László* – a jellegzetes Németh László-i mondatok és szavak gyakran fonódnak össze Gandhi szavaival, idézőjelek nélküli idézetekkel a *Gandhi halála* drámai szövegében –, s amit az egyik szavakban ír le, azt a másik képekben mondja el – mint a latrinatisztítás epizódját –, de a *kimondott* mondatok többnyire ugyanazok. És ugyanaz a kiindulópont is, hiszen Németh László drámájának címe ugyanazt teszi, mint Attenborough a filmben: Gandhi halálából tekint vissza arra, ami több mint fél évszázad volt.

Mi élteti, mi teszi elevenné kora talán legnagyobb alakját, mi az a furcsa emberi nyugtalanság, ami mindig élénk állítatja gondolkodó írókkal, rendezőkkel ezt a rendkívül magányos tömegembert, aki vértelenül kívánt változást, s akinek akciói vérbe torkolltak. Talán éppen ez a képtelenség és az az örökös újra és újra kezdés, ami erejét haláláig fokozta, és ami ma is, szétzilált korunkban egyén és közösség viszonyára példa, a lehetetlen megpróbálása. Mert Attenborough filmje – akár a Gandhi-dráma – kétségbeesett figyelmeztetés: becsüljük az Embert önmagunkban, mert az emberiség csak úgy maradhat meg, ha az emberségre épít minden ember. Arra a belső, eredendő hangra, ami minden hitnek – nem csak vallásinak – éltetője, kiteljesítője. Hit – vagy meggyőződés – és életmód összhangjára, amelyben szó és tett nem válhat ketté.

Ezt a választ kérdések előzik meg Attenborough látszólag egyszerű, Gandhiról „mesélő”, valójában bonyolult, drámai filmjében. A kezdő képsor: Gandhi halála. Miért ezzel kezdi Attenborough? Csak a feszültség megteremtéséért, hogy az életút epikusságát feloldja a néző tudatában? Igen is, nem is. Aki ismeri Gandhi életét, pontosan tudja az utolsó állomást, de aki nem, arra hatni tud. Csak arra? Nem, mert pontosan építi a halál előtti indító percek: kapcsolatból, fenyegetetéstől, fenyegetést sejtető mozdulatból, kemény tekintetből, a természeti hangok akusztikáját lassan elnyomó emberi hangokból vágásai nyugtalan ritmusával felfokozza a nézők érzelmét, hogy a halál felidézésével megrázzon minket, s fölvetesse bennünk: ez az „ítélet” jogos volt-e, vagy sem, milyen erők húzódnak a mögött, aki a gyilkos lövéseket adta, s végül: Gandhi hogyan sodródott ide? Arra kényszerülünk, hogy az ítélet nézőpontjából figyeljük életét, ugyanakkor azt is felidézi, mennyiben volt krisztusi ez az élet, hiszen utolsó szavai krisztusiak – csak Istenhez szólt –, ugyanúgy mint Németh Lászlónál, elbeszélve, drámája legvégén.

A kezdő képsort, a néző kérdés-sorát azzal erősíti, hogy a riporterrel összegezi közéleti múltját, emlékeztet arra, aki volt. Így indítja magát a történet, kibontva a teljes életet a kezdetektől, Dél-Afrikától. A kettős halál között pontosan az történik, amit a film ajánlása ígér: „talán lejuthatunk az ember lényegéig”. Minden, ami ezután következik: mondat és kép, erre irányul. Az is, ahogy *imáját kikiáltják*: „Tessék, csak tessék... Imádkozni fog a kertben...”

Furcsa ellentmondás ez a mi szemünkben, amire még sincs egyértelmű válasz. Szerepjátás? Úgy, mint az esküvő későbbi eljátszása? De hiszen Gandhinál *minden* természetes! Tömegek megnyerése? Azon a napon mögötte a tömeg! Tőle ered? Tőle idegen? És a film második részének tudatában: egyszerűen a halál kihívása? A halálé, aminek nyugtalan közeledtét Németh László jelenetenként építi drámájába, mert, ahogy ő írja: „Az égbekiáltó vétek s Gandhi együtt, egy földön nem élhet tovább”. Márpedig a történelmi helyzet égbekiáltó vétekké torzult el.

Mindez együtt, és még sorolhatnánk, mért Attenborough örökké sűrít. Mondatai mögött gyakran több van, mint amennyit éppen mondanak, s ugyanez feszül képeiben is. Gandhi legelső szavai Afrikában, az 1893-as történet indításakor: „Szokott gondolni a pokolra?” – vissza-visszatér, és amikor magát a poklot látjuk, az elszabadult indulatokat, akaratlanul is erre *kell* gondolnunk, holott itt már szavakban nem szól róla: ez is a pokol, ez az emberirtás, ami Indiát megosztja, lángra gyújtja.

De a pokol már ott van Dél-Afrikában is. Igaz, ez még csupán az első köre: a képmutatásé, a felsőbbrendűségé. Itt, a vonaton és Pietermaritzburgban, amikor kidobják az első osztályról – mert színes bőrű – találkozik az előítélettel, ami megfosztja előítéleteitől: az érinthetetlenek és a felsőbb kasztok válaszvonalát lépi, lépteti át abban az első emberi közösségben, amely nem ismer semmilyen különbséget. Sem vallásit, sem társadalmi. És nemzetit sem. Mert „mindnyájan Isten gyermekei vagyunk.”

Attenborough – Gandhi szavaival – Dél-Afrikában még csak azért harcol, hogy a kereszténység kereszténység legyen, megtisztuljon képmutatásától. Mert Dél-Afrika „kereszténységére” hivatkozik, Európából érkezett lakói ettől lesznek felsőbbrendűek, *mások*, ezzel álcázzák törvényeiket, meglévőket, megszűletőket, még magasabbra emelve fel az embert és embert elválasztó falat. De már itt sincs Gandhi egyedül. Követői között anglikán lelkész is van, Charlie Andrews, és egy energikus zsidó: Kallenbach. Ehhez azonban el kellett érnie megveretése és a börtön árán. Amiért harcol – békés eszközökkel – jog és igazság, a megkülönböztetések felszámolása. Itt is, mint mindig, Attenborough pontosan fogalmaz képekben, szavakban. A megőrző iratok égetésekor Gandhi még angol gentleman, de cipője már poros: szennyeződnek azok a régi szálak, amelyek még Angliához kötik. Aztán a szálak szakadoznak is. Nemcsak Angliától. Önmaga öröklött hagyományaitól is. Attól, ami nem volt emberi. Akár – látszólag – embertelenül is, mint a film egyetlen olyan képsorában, amelyben Gandhi indulatos lesz: felesége, Kaszturba ellenáll, nem akarja a latinát tisztítani, hiszen az az érinthetetlenek dolga. Gandhi kitör: vagy teszi, amit más, vagy elhagyja a közöst, az asramot, azt a tolsztoji tanyaközösséget, ahol a lehetetlen valósággá vált: ember és ember egyenlővé lett. Régi és új gondolkodás csap össze, aztán mindkettőben győz az emberség. Gandhi nem érti, mi történt vele, Kaszturba pedig megteszi, amit kell.

A film halad a kronológia szerint: a dél-afrikai győzelem, Smuts tábornok visszakozása után Bombay, India. Találkozások nyomorral, gazdagsággal. Emberekkel és az elveikkel. És pontosan ezzel tudja elfeledtetni Attenborough a filmes mesterség csínját-bínját. Gandhival együtt ismerjük meg mi is a Kongresszusi Párt legfelső rétegét: Patelt, Nehrut, Dzsinnah-t, aki a mozlim liga vezetőjeként eléri India szétदारabolását a függetlenség megadásakor. Úgy figyelünk Gandhira, mint azok, akiknek sután, de lenyűgözően célt ad: talpára kell állnia Indiának. Közben a történelem eseményei: az indigó-harc, az imádság napja – amikor egész India megbénult –, Dyer tábornok iszonyú vérfürdője, ami a film első részének zárása.

Félelmetes képpel él Attenborough, amikor Dyert később kihallgatják: az első snittben angol Hitlerré lesz. Mintha olvasta volna Németh Lászlót, aki így jellemzi Lady Mountbatten gúnyos szavait: „Ő csakugyan túlhitlerizte Hitlert”. Romain Rolland Gandhit idézi – egy évtizeddel a Harmadik Birodalom előtt –, aki, nem ismerve a jövőt, ezt mondja: „Az ember nem haragszik egy örültré. De ki kell venni a kezéből azokat az eszközöket, amikkel bajt csinálhat...” Attenborough filmjében sokkal később, már a második világháború korában – és Németh László még később, a *Gandhi halálá*-ban – újra visszatér erre a gondolatra: a gandhi-i „polgári engedetlenség” eredményes lett volna-e a fasizmussal szemben? Gandhi válasza a levegőben marad, mégis válaszol rá az a két pisztolylövés, amit a fanatikus vakság és gyűlölet ad rá, milliók után egyetlen életre.

De ez már a Gandhi-film legvége. Addig az út kanyargós, mint a „Himalájára”. Állomásai: az angol szövetek bojkottja, a számunkra kísérteties ruha-máglyával, erőszakra erőszak, mint Csauri-Csaurában, ahol a még higgadt felvonulókra támadnak a helyőrség katonái. A felvonulók reflexszerű válasza: rájuk gyűjtik az épületet, és a helyőrség tagjait felkoncolják. A filmben döbbenetes élességű vágás: a katonára emelt és lesújtó bárd mintha Gandhi fejére zuhanna... Gandhi ekkor mondja: „En vérrrel kivívt szabadságból nem kérek”, és elkezdí első, megnyugvást hozó böjtjét. Újra és újra: bíróság, tárgyalás, börtön. Közben mind nagyobb hangsúlyt kap India belső feszültsége: hinduk és muzlimok vallási és nemzeti ellentéte.

Gandhi változatlanul bízik az emberben: „Nem az számít – mondja a filmben nem először –, hogy hindu vagy muzulmán vagy, hanem hogy az Istent szolgál”. A dél-afrikai üzenet itt szélesedik ki: minden hitet meg kell tisztítani, hogy az valóban hitté szelidüljön. Úttá, ami Istenhez vezet. És újra Gandhi konok akarása: a sópárolás, a hosszú menet a tengerpartra, és az angolok megtorlásai. Új világégés. Gandhiék fogsága. Kaszturba halála. Vége a háborúnak, ami belső háborúba vezet. Gandhi utolsó próbálkozásával – ismét éhezéssel – látszólagos megnyugvást teremt. Mindaz azonban, amit ezen túl tesz: Kalkuttában muzulmán házában lakik, Pakisztánba készül, hogy békét hirdessen – hinduval oltatja ki az életét. Talán azzal a tízévesből felnőtté lett férfival, aki a só-úton felmászik egy fára, hogy onnan lássa, láthassa meg Baput. Ezt sejteti Attenborough azzal, ahogy a gyerek arcát exponálja: szemében ott a későbbi fanatikus, de tekintete még megennyhül Gandhitól, később viszont könyörtelen marad.

Egy gazdag élet gondolatgazdag filmben, ahol szó és kép drámája egymásra épül. Egymást segíti minden apró részlet azért az egészért, ami értünk szól. Felejthetetlen a lovak szolidaritása, amikor emberre nem taposnak; és a rezzenetlen arcú embertelenség, amikor az angolok szavára indiai nőidat gyilkol, egyenruhában, előre vetítve a polgárháborút, az indiai-pakisztáni határt, a földi pokol legbelső köreit. És végig a filmben Anglia felelőssége: az angol Attenborough kegyetlenül őszinte hazájával szemben, még akkor is, ha Dyer tárgyalásán enyhít. Nála mintha a kor Angliája elítélné fanatizmusát, holott a valóságban megértőbbek voltak, ahogy Kalmár György *Mahátmá Gandhi*-jában olvassuk: „sírjára, amikor 1926-ban meghalt, Rudyard Kipling ezzel a felirattal küldött koszorút: »Megtette kötelességét, ahogy azt helyesnek tartotta« ...”

Ami bizonyos: kitűnő segítő társai voltak a rendezőnek – John Briley, a történelmet nagyon jól sűrítő és drámaian fogalmazó forgatókönyv írója, Billy Williams és Ronnie Taylor pontos és tiszta képekkel, Radi Shankar szinte észrevétlen kísérőzenéjével. De elsősorban maguk a színészek, az örökké változó Ben Kingsley Gandhija, aki lépésről lépésre öregszik, apró jelzésekkel, mint fohgijaival, csak a szemével és állaló fülével nem, ezzel a jellegzetes gandhii jegyekkel. Edward Fox kísérteties Dyer szerepében, Martin Sheen Wolkerjes egyszerre tud lenni ember és újságíró, ami – sajnos – ritkaság filmekben. A lelkes Charlie Andrewst Ian Charleson rebbenéseivel teszi elevenné, míg Ros Han Seth Nehrut emberi tartásával, amiből csak az lendíti ki, amikor valaki Gandhira halált kiált.

Ami kérdéses, Attenboroughnak is: járható-e ma a gandhii út? Filmje nem annyira azt mondja, hogy nem, mint inkább azt: bár járható lenne. Minden indulat kemény, kegyetlen visszafogásával. „Hinduk, párszik, keresztények vagy zsidók, bárkik legyünk is, ha egy nemzetben – Gandhi szavait kitágítva: emberiségben – akarunk élni, kell hogy egyikünk érdeke mindnyájunké legyen. Az egyetlen megfontolás, ami számításba jöhet: az ügy igazsága.” És az is kérdéses, krisztusi volt-e Gandhi, hiszen – bár ő is a szeretetet próbálta hirdetni – életútját halálok szegélyezték, és amikor „bevégeztetett”, nem követték úgy, ahogyan Krisztust. Bár a krisztusi út is halállossá vált a Halál után: igazságos és igazságtalan – a keresztért elszenvedett és a kereszt nevében elkövetett – halálok jelezték és jelzik, maga a Tanítás tiszta volt és maradt, követni kellett csak, ami sohasem volt könnyű.

A krisztusi útnak az is ellentmond, hogy Gandhi mögött csak az életében álltak tömegek, addig, amíg a széthúzó erőket egyetlen irányba – a gyarmati sorsból való kitorésre – tudta összefogni, utána már erőtlenné vált, s halála után minden szétesett, amit életével tanítani próbált. Krisztus útja a Tizenkettőre épült, ez vált szélesebbé tanításának hirdetésével, és

teljessé a kereszthalál után. Attenborough él a párhuzammal: de a kálváriát nála még Dél-Afrikában járja Gandhi, később, éppen tanítása nyomán, már a tömegek járják, mint a sópároló előtti megveretéskor, a szenvedést vállaló ellent nem állás első győzelmekor. És párhuzam a „halált Gandhira!” is, ám a hatalom – Nehru – visszaszorítja a sokaságból jött hangot Kalkuttában.

De Attenborough Gandhija a filmben gyakran úgy győz, mint aki veszít, valójában önmagával szemben. Ugyanúgy, mint Németh Lászlónál: „Az ön nagysága éppen az, Mr. Gandhi – mondja Taylor –; hogy visszaadja a hitünk az ember isteni természetében”. Gandhi válasza: „Igen, igen. De meg tudom-e őrizni ezt a hitet önmagamnak?” A végső pillanatok a filmben is: *kapaszkodás* ebbe a hitbe. Krisztussal ellentétben, aki hitet adott az embernek. De a „krisztusi” szó nemcsak Krisztust jelenti, hiszen rajta kívül mindenki más ember. Útja is csak megközelítheti az övét. A *vállalásban* is, a *szenvedésben* is, a *pokolraszállásban* is. Ezért talán mégis krisztusi volt Gandhi. És ez is jelen van az Attenborough-filmben.

K **Lezsák Sándor: BÉKEBELI ÉJSZAKA.** A költőt jó tíz éve mutatta be Buda Ferenc a kecskeméti Forrásban. Azóta találkozhattunk nevével különböző irodalmi folyóiratokban, és 1979-ben a Móra Könyvkiadónál megjelentetett *Madárúton* című antológiában. Olvashattuk költeményeit az 1981-ben, a Forrás könyvek sorozatában kiadott *Szavak piacán* című gyűjteményben, amelyik címét a költő egyik versétől kölcsönözte. Ez a kiadvány Lezsák Sándoron kívül még három – önálló kötetten nem rendelkező – kiskunsgági költő alkotásait tartalmazta. Most pedig, több mint tízezer jelenléte után, kezünkbe vehetjük első verseskötetét.

Ö Minden ilyen megkésett művet, mint öreg szülők első gyermekét, a várakozásban megfáradt idő őszi színei lengik körül. Hiszen amíg kényszerűségből a szerző fiókjában vagy valamelyik kiadónál fekszik egy-egy könyv, van elég idő arra, hogy a róla ejtett szavak titokként fedjék be. E meleg titok-fedelet, ami mégiscsak baráti és együttérző szavak szötte, most a nyomda Lezsák Sándor verseiről is lerántotta, hogy fényes konfekció-borítóba öltöztesse őket. Ilyenkor nem egy szerző érzi azt, hogy amire a legjobban vágyott, könyve megjelenésére, annak beteljesedése tulajdonképpen nem más, mint álmaiba történő durva beavatkozás. Ezt az érzést erősíti aztán a kritikák ördögi csúfolódása is, amikor törődött arcú költőket költöztetnek be ifjabb korú verseikbe, mintha a *Nagyon fáj* József Attiláját a *Nem én*

kiáltok költeményeivel azonosítanak. Vagy amikor első kötetes törődött arcú komoly verseket mutatnak ifjabb, felnőtt gondokra még éretlen arcúaknak. Mindez a költőt útjának árkába szédítheti, ahonnan verseit, önnön sorsát, sőt a világot is csak ördöginek fogja látni.

Lezsák Sándor mindegyikre mintha előre számított volna. A *Békebeli Éjszaka*-t a leglényegesebb dolgokra való figyelés, a témaválasztás (ha lehet ezt versek esetében mondani) igen markáns, férfias teszi. Ugyanakkor a szerző mégis, mint egy túlbiztosításból, alig-alig meri mondandóját magára hagyni, hogy éljen, fejlődjen saját törvényei szerint. Ki-kiáll versei elé, hogy mint riportot közvetítse őket, kikacsint, kibúsul belőlük vagy éppen fityiszt mutat. Magával a léttel szembeni bizalmatlanságot érzem ebben. Pedig jobban bízhatna, mert versei nemegyszer szíven ütik az embert, olyan szépen tudnak megszólalni. Nagy László *Versben bújdosó* verscíme juttatja eszembe: ahogy a teremtető Isten a világban, úgy kell a személyiségnek a versben jelen lennie, mindenütt és mégis megfoghatatlannul. Azt írja Lezsák Sándor a vallomásában: „Személyem Köztársasága vagy önálló lesz, vagy szétmállok én is az időben”. Először szabadítsa föl verseit önmaga zsarnoksága, félelmei alól, akkor azok majd meg fogják alakítani személye független köztársaságát. (*Kozmosz könyvek*, 1983)

Szöllösi Zoltán